

ՓԼՅԵԱԿ ԱՆԹԱՅԱՆ

«ՏՕՆԱՊԱՏՃԱՌ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Հայկական ձեռագրական հարստություններից մեջ պահպանվել են եկեղեցա-ծխական կիրառության համար նախատեսված մի քանի ուրույն ժողովածուներ: Դրանց պատմա-հասարակական դերը միջնադարում եղել է նշանակալից ժողովրդի հոգևոր-բարոյական կյանքը կազմակերպելու և խմայական մակարդակը բարձրացնելու խնդրում: Մեր պատմությանը, բաղաբան, սուցիալ-անտեսական կյանքին, փոխափայտական ու գեղագիտական մտքին, լեզվին, կենցաղին, հոգևոր կյանքի կառուցվածքին առնչվող հարցերի լուսարանության համար գրանք փաստական տուտա նշով ու լայն հնարավորություններ են բնձնատմ: Դրանցում բնագրված են ոչ միայն կրոնական ու ծխական երկեր, այլև պատմական քննության աշխատությունների փոքր կամ բնագրված հատվածներ, հառեր, ներքոգներ, վարքագրական ու վկայաբանական կարևոր երկասիրություններ, խրատներ, հրաշապատում գեղարվեստական գրույցներ, բարոյներ, ներքոգներ, փոքրածավալ լուծմունք-մեկնություններ, բնագրված մեկնություններից բաղված հատվածներ, հաղվագիտ, գանձեր, առաքել և այլն: Հիշյալ նյութերի ժանրային պատկանելության, բաղմադանության ու շոշափած թեմաների հարստության ալա հանդամներն էլ հենց ստանում է պատմա-ճանաչական օրոշակի արժեք հայկական միջնադարի մասին հատուկ պատկերացում կազմելու համար: Ուտաի և հալ բանասիրության համար խոր հետաքրքրություն են ներկայացնում դրանց պատկան, մատենագրական, բնագրագիտական առանձնահատկություններն ու արժեքը: Դրանց շահեկանությունը, հատկապես բնագրագիտական առումով, ահեհալա է նաև հունա-ասորական գրականության վաղ շրջանի պատմության համար, քանի որ բնագրված մի շարք երկեր հույն և ասորի հեղինակների գրչին են պատկանում:

Այդ ժողովածուները շատ են, ունեն կիրառության տարրեր նպատակ ու եղանակ: Սակայն ալա առիթով մեզ հետաքրքրում են դրանցից միայն հինգը՝ Ճաշոցը, Հայամավորքը, Ճաղնախրը, Տանացույցը և Տանապատճառը, որոնք տարրեր ժամանակներում համապատասխանաբար Տանամակ, Տանանամակ, Տանական, Ճաղնախր, Տանացույց, Տանացուցակ, Հայամավորք, Ճաշոց, Տանապատճառ, Պատճառ տանից տաններն են ստացել: Բեկ բուրն էլ հասել են մեզ և մի քանիսր (Տանացույց, Հայամավորք, Ճաշոց) ալմ էլ օգտագործվում են եկեղեցական ծխակատարությունների ժամանակ, սակայն, դժբախտաբար, առ ալսօր դրանց (բացասությունը Հայամավորքի)¹ նվիրված հատուկ մասնա-

1 Բացասությունը ունի ժողովածուի մատենագիտական քննությանը գրադվել են Պ. Պլաեուր (Pour L'Histoire du synaxaire armenien: Analecta Bollandiana, 30, 1911, էջ 5—26), Ո. Էսթրեգեր (Die Passio des hl. Jambarius von Benevent und seiner Genossen. Aus dem Armenischen übersetzt, Theologie und Glaube 5, 1913, 369—374), Ն. Արոնց

գիտական ուսումնասիրություններ չկան, ուստի և այդ հարցում գոյություն ունի ոչ հստակ պատկերացում, իսկ երբեմն էլ շփոթություն: Այլևայլ առիթներով անցյալում դրանց մասին առանձին գիտություններ են արել հայագետներ Մ. Զամչյանը, Գ. Զարբհանալյանը, Ղ. Ալիշանը, Մ. Օրմանյանը, Կ. Տեր-Մկրտչյանը, Գ. Հովսեփյանը, Հ. Աճառյանը և ուրիշներ: Փոքր ինչ հանգամանալից է եղել Մ. Ավդերյանի² և Ն. Ակինյանի³ խոսքը: Ասենք նաև, որ վերահիշյալ բանասերների գիտությունների մեջ տեղ են դրել որոշ անճշտություններ հատկապես նշված ժողովածուների տեսակների պատկանելությունը ճշտելու խնդրում: Մ. Ավդերյանն, օրինակ, իրավացիորեն Տոնամակը նույնացնում է Հաշոցի հետ⁴, սակայն, Ղ. Ալիշանը՝ Տոնականի հետ⁵, իսկ Մ. Օրմանյանը գրեթե քուրքը միացնում է մեկ քնդհանուր ժողովածուի՝ Հայնավաճառքի տեղան առիթ⁶: Գ. Զարբհանալյանը ևս այս կապակցությամբ իր տեսակետը ստուգապես չի ճշտել: Առում Անձեացու վերաբերյալ խոսելիս նա խիջիալաց գրում է, որ վերջինս հորինել է սրբերի վարքերի մի ժողովածու, որը կոչվել է «Առամագիր» և «Հոսոմագիր»: Ըստ նրա ենթադրություն, հիշյալ ժողովածուն կոչվել է նաև Տոնացույց և Տոնացուցակ⁷: Ուրեմն, նրա համոզմամբ այս տեսակները վերաբերում են միևնույն ժողովածուին: Բայց, մեր կարծիքով, դա այդպես չէ, բանի որ Տոնացույցը վարքարանական ժողովածու երբեք չի եղել:

Ավելի նեղ մասնադեաները, անշուշտ, դրանց մասին ճիշտ պատկերացում ունեն: Օրինակ, նշված անորոշությունը ձևագրացուցակներում գրեթե բացակայում է:

Այդպեհանդերձ, կարծում ենք խնդրո ստարկա ժողովածուներին տանջվող շատ հարցեր բառ էություն դեռ չեն քննարկված ու լուսարանված: Մենք, իհարկե, չենք հավանում աշտակ ներկայացնել հիշյալ ժողովածուների լիակատար ուսումնասիրությունը, որը խիստ անհրաժեշտ է և որին, ի դեպ, արդեն ձևափակել ենք, բայց հարկ ենք համարում մասամբ անգրադատնալ դրանց տեսակների ու բովանդակության փոխհարաբերություններին և պատկանելությանը՝ մեր հիմնական խոսքը վերապահելով այլ առիթի:

Առկա սկզբնաղբյուրների և նշված ժողովածուների բաղմամբիվ ձևագրերի հետադրությունը մեզ բերել է այն եզրակացություն, որ վերահիշյալ տեսակներից երբեմն նույնիսկ չորսը վերաբերում են միևնույն ժողովածուին, բայց ժողովածուներից և ոչ մեկը չի նույնանում մյուսին, թեև ուղի և փոխադարձ քնդհանրությունները առկա չեն: Այսպես, օրինակ, Տոնականը երբեք չպիտի շփոթվի Տոնամակի-Տոնանումակի և ոչ Տոնացույցի-Տոնացուցակի հետ, որովհետև դրանք տարբեր նպատակներով ու ծրույրերով կազմված, տարբեր կառուցվածք ու բովանդակություն ունեցող ժողովածուներ են:

(note sur les synaxaires arméniens: Revue d'Orient Cœ retien. 24, 1924, էջ 211—218), Ս. Տեր-Ներսիսյանը (Le synaxaire arménien de Grégoire VII d'Anazarbe: Melangeo Paul Peeters, Analecta Bollandiana, 68, 1959, էջ 261—285), սակայն այս հարցում ևս հիմնականը զեական մնում է իրազեկելի:

2 Ա. Ավդերյան, Լրումն լիակատար վարքոց, ԺԱ, Վենետիկ, 1814, ներածություն, էջ ԿԸ—ՂԶ:

3 Ն. Ակինյան, Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի, «Հանգիստ ամսագրւո», 1957, էջ 1—12:

4 Մ. Ավդերյան, նշվ. աշխ., ԺԱ, ներածություն, էջ ՂԱ:

5 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 30—31, Հայագրատուն, Վենետիկ, 1901, էջ 107—108:

6 Մ. Օրմանյան, Աղբյուրատուն, Ա. Կ. Պոլիս, 1812, էջ 382:

7 Գ. Զարբհանալյան, Պատմություն հայ գայրություն, Վենետիկ, 1897, էջ 553:

Ճաշոցը և Հալամաժուրքը եկեղեցա-ծխական ամենօրյա կիրառություն ունեն։ Համաձայն հայ եկեղեցու ծխական կարգականոնի, զրանցից հաժուր պատշաճի կատարվում են համաօլտատախան հատվածների բնթերցումներ, որոնք նախատեսված են ամբողջ տարվա ամեն մի օրվա համար առանձին։ Այս սկզբունքով էլ զրանցում նշաթերի բաժանումներն ունեն օրացուցային կարգ։ Այս խմբի ժողովածուներում (հատկապես Ճաշոցում) պերիշխում են ծխական-կրանական նշաթերը։

Տոնացույցը (նույնն է նաև Տոնացուցակը) նույնպես այս խմբին է պատկանում։ Այն եւս եկեղեցա-ծխական ամենօրյա կիրառություն ունի, միայն թե զրանում նշաթերի մեկտեղում չկա այն կարգով, ինչով որ կազմվել են սույն խմբի մյուս ժողովածուները։ Նոր հայկազյան բառարանի ճշգրիտ քննարկմամբ Տոնացույցը «Յուցակ տունից է և տօնական պաշտամանց, իբր օրացույց եկեղեցական...»⁸, այսինքն՝ ուղեցույց-մատչան, որտեղ համաօլտատախան կարգ ու ցուցմունքներ կան եկեղեցական ամենօրյա ժամակարգության, տոների, ծխակառարությունների և համաօլտատախան արարողությունների ժամանակ երգվելիք շարականների ու կարգադիելիք առավանջանշան հատվածների բնթերցումների վերաբերյալ։ Այն վերջնական տեսքի է բերել XVIII դ. Միմեոն կաթողիկոս երևանցին։

Սակայն, սույն խմբի հետ ունեցած իրենց օրոշ բնդհանրություններով հանդերձ, ճառքնաթիւրն ու Տոնապատձառն այլ խումբ են ներկայացնում, թեև նույնպես ստեղծվել են եկեղեցում ծխակառարությունների ժամանակ կիրառվելու համար, բայց չունեն ամենօրյա օգտագործման վերահիշյալ կարգը, բացի զրանից, շատ ավելի արույն և ազատ են նշաթերի ու թեմատիկայի բնդ-գործմամբ։ Այս հանդամանքը զրանց շահեկանություն և արժեքի վրա թողել է ավելի բարեբար ազդեցություն։

Ճառքնաթիւր մեջ տեղ են դաել առավելագույն հանդիսավոր, հետադրական խորքի ստեղծագործություններ՝ հառ, ներբող, աեաիւք, պատմություն և այլն, որոնք կիրակի օրերին և տոնից-տոն արտատանվել կամ բնթերցվել են եկեղեցում։ Սույն ժողովածուի մեջ համեմատաբար քիչ են վարքերն ու վկայարանությունները, որոնք ավելի շատ տեղ են դաել Հարանց վարք և Հալամաժուրը կաշվոյ ժողովածուներում, որոնցում զրանք պերակշիւ և արակաւբրող նշանակություն ու արժեք ունեն։

Ճառքնաթիւրը մի տեսակ «ընաթիւ երկերի» տեսահամադրակորեն աշխատ հետանկար ունեցող այն ժողովածուն է, որը, կարծես թե, նաև ազատ բնթերցանության համար է նախատեսվել։ Ճառքնաթիւր հետ է կապվում և նույնիսկ նույն տեսում է Տոնականը։ Մատենադարանի 1202 թվականին քնդօրինակված № 7729 ձեռագիրը, որը հալանի է «Աշո ճառքնաթիւ» անունով, իր իսկ հիշատակարաններում կաշված է «Տօնական»։ Այս ժողովածուն Գ. Հովսեփյանը նույնպես կաշել է Տոնական, բայց Բ. Մարգրիսյանն անվանել է Ճառքնաթիւ¹⁰։ Երբ այն համեմատում ենք վերահիշյալ ժողովածուներից յուրաքանչյուրի հետ, ամե-

⁸ Երբ բառիքը Հայկազեան լեզուիւ, Բ. Վենետիկ, 1837, էջ 302։

⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602ա։

¹⁰ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա. Անթիլիաս, 1951, էջ 699, 723։

Բ. Մարգրիսյան, Մաշք ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, Բ. Վենետիկ, 1924, էջ 435։

պարզությամբ տեսնում ենք, որ նման է ավելի ուշ «Ճառքնաիր» անունն ընդունած ժողովածուին:

Նոր հայկազյան բառարանի հեղինակներին կողմից օգտագործված մի Ոսկեխրիկի վկայությամբ՝ «Սողոմոն Մարենոցի հայրն արար զՏոնականն»¹¹, Մեզ հասած «Գրաց ցանկերում» ես պահպանված է այս վկայությունը¹²: Մշո Ճառքնաիրի ձևագրի հիշատակարանն էլ հիշեցնում է, որ այն ըստ մեծի մասին առնչվում է Սողոմոն Վանաճոր կազմած Տոնականին¹³:

Այս կարծիքին է եղել Բ. Սարգիսյանը դեռ շատ վաղուց¹⁴: Այսպիսով, տարակույս չի մնում, որ 1202 թվականին գրված Մշո Ճառքնաիրը և՛ Տոնական է, և՛ Ճառքնաիր, այսինքն՝ երկուսն էլ միաժամանակ:

Տոնական է նաև Վիեննայի Մխիթարյանների № 224 ձեռագիրը, ինչպես վկայված է դարձյալ իր իսկ հիշատակարանում. «Փառք... որ ես կարողութիւն հասանել ի յեաին գիծ օսկեփոր Տոնականիս...»: Ճառքնաիրների հետ կապարկված համեմատությամբ ցույց է տալիս, որ այն իրական Ճառքնաիր է և ոչ այլ ինչ: Հ. Տաշյանը ինքն էլ այն գիտել է իբրև՝ այգյախին ու նշել. «Մատենա է Ճառքնաիր-Տոնական»¹⁵:

Տոնական է Մաշտոցյան մատենադարանի № 994 ձեռագիրը՝ դարձյալ իր իսկ հիշատակարանի վկայությամբ. «...սորք գիրքս դայս, որ անունի Տոնական»¹⁶: Բովանդակությամբ ես այն համընկնում է Ճառքնաիրին: Այսպիսի Տոնական-Ճառքնաիրներ շատ-շատ են հասել մեզ, ինչպես, ասենք, մեր № № 992, 993, 995, 996, 1524 և այլ ձեռագրեր: Է. Խաչիկյանը ես Տոնականը գիտել է իբրև Ճառքնաիր¹⁷: Այսքանն էլ, կարծում ենք, բավական է ցույց տալու համար, որ Տոնականը միևնույն Ճառքնաիր ժողովածուն է:

Մեր կարծիքով, Հոսոմաղիրը, կամ ըստ սմանց՝ Հոսոմաղիրը, ինչպես նաև Ասոմաղիրը, հիմնականում մեր աչտօրվա Հայսմավուրքի նախատիպերն են: Ասում ենք հիմնականում, սրբվեալ առաջինները կազմվել են X դ. սկզբներին, երբ Հայսմավուրքը, իբրև այգյախին, ըստ երևույթին, գոյություն չի ունեցել: Բայց, քանի որ, ինչպես աղբյուրներն են վկայում, գրանք առավելապես բազկադած են եղել վարքարանական և վկայարանական երկերից, ապա պետք է ենթադրել, որ գրանք ավելի առնչվում են Հայսմավուրքին և ոչ, ասենք, Ծաշոցին, Տոնացույցին, Ճառքնաիրին կամ Տոնապատճառին, թեև վերջին երկուսի մեջ էլ կան վարքարանական որոշ նշույթներ: Ինչպես արդեն նշել ենք, հիշյալ ժողովածուներից Հայսմավուրքը, Տոնացույցը կամ Տոնացույցակն ու Ծաշոցն են, որ ունեն օրացույցային կանոնադր բաժանում, իսկ մյուսները՝ ոչ: Ասոմաղիրը կամ Հոսոմաղիրը, ըստ ասկա վկայությունների, նույնպես ունեցել է այգյախի բաժանում: Հոսոմաղիր անունն էլ գալիս է այդ բաժանումը կարգավարելու սկզբունքից, սրբ իրադարձվել է ըստ հոսմեական ամիսների և օրերի¹⁸: Հետևաբար, այս էլ խոսում է այն մասին, որ իբրև, Ասոմաղիրը կամ

11 Նոր բառիկը հայկազյան լեզուի, Բ, էջ 901:

12 Հ. Անաչյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ ԼX:

13 Դ. Հախնևյան, նշվ. աշխ., էջ 710:

14 Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 435:

15 Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց..., Վիեննա, 1895, էջ 522:

16 Մատենադարան, ձեռ. № 994, էջ 434ա:

17 Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Է. Ա. Խաչիկյան, Բ., Երևան, 1958, էջ 127, 403:

18 Ղ. Ավիրյան, նշվ. աշխ., էջ 30, Գ. Զարեհանյան, նշվ. աշխ., էջ 569:

Հոսումագիրը, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա հիմնականում կապվում է Հայսմավուրքի հետ:

Տոնամակը (նույնն է նաև՝ Տոնանամակը) իրապես ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ձաշոցը, ինչպես արդեն գիտել են բանասերներից ոմանք¹⁹: Նոր հայկազյան բառարանում այդպես էլ բացատրված է. «Տոնամակ»-ը տանից ամին կարգ և ցուցակ՝ ընթերցումով, այն էն ձաշոցը ամի-ամի տանից տարեկանաց, որ չհախնա ձաշոց գիրք տալ»²⁰ և կամ «...որպես և զիրքն ընթերցումաց պատարագի, որ առ նախնեօր Տոնամակ, առ մեօր ձաշոց տալ»²¹:

Ղ. Ալիշանը մատնացույց է արել, որ Գրիգոր Վկայաւերը իր հիշատակարանը գեղեցիկ է ձաշոց գրքի մեջ, որը վերջինիս կողմից անվանվել է Տոնամակ²²: Նա միաժամանակ վկայում է, որ Կիրակոս վարդապետը ևս ձաշոցը կոչել է Տոնամակ²³: Նշանակում է, զեռ այն ժամանակ նույնացվել են Տոնամակը, Տոնանամակն ու ձաշոցը (վերջինս երբեմն կոչվել է նաև Տարեգիրք)²⁴:

Ըստ երևույթին, Տոնամակ կոչվել է ձաշոցը նախապես այն պատճառով, որ այնպեղ կենտրոնացված են տարվա բոլոր տոները համար նախատեսված համապատասխան ընթերցանությունները, որոնք հիմնականում բաղված են Հին և Նոր կտակարանից: Զաշոցը այն երկրորդ ժողովածուն է, որի մեջ նյութերի բաժանումը կատարված է օրացուցային կարգով և հաջորդականությամբ, ինչպես, ասենք, Հայսմավուրքում: Այն ունի մի այլ առանձնահատկություն, ես, որով զատորոշվում է այդ կարգի մյուս ժողովածուներից. նյութերի սկզբում բացատրական խոսք կա այս կամ այն միավորի ընթերցանությանը նախորդող ժամանակահատվածի արարողությունների և ընթերցումների մասին: Ընդհանրապես նախատեսվում է համապատասխան մի տան սաղմոս տանել և ապա միայն սկսել հիշյալ միավորի ընթերցումը: Զաշոցը բացառապես եկեղեցա-ծիսական կիրառություն ունի: Այն փնտրիկվող ժողովածուներից միակն է, որն օգտագործվում է նաև պատարագի ընթացքում: Մյուս ժողովածուներին ասնչվող նյութերը խիստ հազվապես են ձաշոցում:

Այսպիսով, խնդրո առարկա ժողովածուները, իրենց պատմական զարգացման ու երկարատև գոյություն ընթացքում ունենալով բնագրական, ծավալային այլ կազմություն և, երբեմն, տարբեր խմբագրություններ, կրել են տարբեր անուններ, և քանի որ այդ անուններից մի քանիսը չեն պահպանվել համապատասխան ժողովածուների խորագրերում, այլ միայն զանազան վկայությունների մեջ, ուստի և շփոթվելու առիթ են տվել:

Վերագրյալ մեր համառոտ գիտողությունները, որոշ դադարիստ աղավ նշված ժողովածուների բովանդակության ընդհանուր բնոյրկումների մասին, միաժամանակ պարզ ցույց են տալիս, որ նույնն է Տոնացույցն ու Տոնացուցակը, Տոնականն ու ձապնաիրը, Տոնամակը, Տոնանամակը, Տարեգիրքը և ձաշոցը, Հոսումագիրը (նաև՝ Հոսումագիր), Աստմագիրն ու Հայսմավուրքը, և, ինչպես բիշ հետո կասենք, Տոնապատմանն ու Պատճառ-տանիցը:

19 Մ. Ալիշան, նշվ. աշխ., ԺԱ, ներածություն, էջ ԳԱ:

20 «Նոր բառգիրք հայկապետան լեզուի», Բ, էջ 171:

21 Անդ, էջ 301:

22 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 32:

23 Անդ, էջ 32:

24 «ԺԾ գրքի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ, էջ 231, Գ. Երևան, 1967, էջ 19,

վանդակաբլիան ու կառուցվածքի մասին բնիկացույցին ավելի հստակ պատկերացում և ծանոթություն տալու համար:

№ 2021

Տ Ո Ն Ա Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ

[Առաջին Գալթի մաքցարէին և Յակարայ]։—[պահպանվել է միայն վերջին ձի բանի տողը] 4ա:

Պատնառ առնի նախավկալ] Յակփաննոսի—Աստուածագարդ շուր առնիս լուսակազմն... 12ա:

Ի առնի Պետրոսի և Պաղոսի—Յաստուածաբար սքանչելեացն բազումք են... 19ա:

Ի առնի Յովնանու և Յակարայ՝ Ուղտցն Ուրաման—Աստուածահրաման պատուէր սնէր... 24ա:

Պատնառ ծնրնդեան և յայտնութեան հրազարուցին—Ըստ աստուածագործ նոր արարչութեանս... 29բ:

Պատնառ «Քրիստոս ծնեալ» հատին—Աստուածայայտնութեանս խորհուրդ... 38ա:

Պատնառ սուր պետարանին Մարէասի՝ ասացեալ ներսիս կարողիկոսի—Բնութիւնք արարածոց իմանալեաց 49բ:

Աւետարան բառ Մարէասի, «Եւ ի ծնանելն Յիսուսի ի Բեզղանեմ Հրեաստանի»—Կոստ զժամանակն ծնեցեանն... 57ա:

Վասն Տաւեմոյի Վանական վարդապետի ասացեալ—Յորժամ աստուած զՄովսէս ի լեռան հհան... 62ա:

Պատնառ սուշաւորին պանոց—Յոյսիք են բանք վասն այս պահոց... 68բ:

Ի վեարուարի ամսայ, որ օր Դե խրեմուդ տեառնընդառաջին, ժողովին ի մատարան—Ի դալ մեծի վազարի... 70ա:

Վասն Բարեկենդանին յեռին կիրակելն—Խորհուրդ եկեղեցւոյ նման է դանձի... 75բ:

Ներքոյ կիրակելին... «Ի՛նչ համարիք եք եկի լուծանել»—Յաւարն բարեկենդանին... 82բ:

Նախն՝ եկեղոյ կիրակելին պատնառ—Ամենայն բառասիրդացս պատնառ... 86բ:

Չորրորդ կիրակելին պատնառ—Անընդհատ գոլով ճանապարհացն արդարութեան... 94բ:

Պատնառ ճիւղեւոր կիրակելին—Ահաւոր եւ մեծ է խորհրդոյն զարուբիւն... 101ա:

Տեսութիւն ասալտոյ՝ աւետարանին—Ի Մարկոսի] աւետարանն ասացեալ... 103ա:

Տեսութիւն առաքելոյն—Այսուհետեւ, եզրաբք իմ, արախ լեռսք ի տէր... 103բ:

Տեսութիւն հաշի աւետարանին—Իբրեւ հարցաւ ի փարիսեցոցն... 106բ:

Պատնառ վեց կիրակելին—Այն որ նախ քան զսա... 109բ:

Պատնառ զպատեան տեառն յերուարէմ, ի բազում օրինակաց հառաքել ի Քեթար վարդապետի—Աստուածաբանը և զախեղերածագ... 117ա:

Մեծի հիւղչարքին պատնառ ի բունն առաքելոյն—Այսբարբ սահմանեալ կանոնս... 133բ:

Յառու մեծի ուրբարուն չարչարանաց տեսան առաւ: ծոյ մերոյ—*Որպէ՛ս և զի՛ մեծ են գործք քո տէր... 141ա:*

Յաղագս երազարացին խորհողոյ սաղմոսաց և բալանցակ պանաց—*Զի որպէ՛ս զգալի արարածքս յաւելածով հասին... 156բ:*

Սակքս պատնառ յարարեան տեսան՝ ի Սարգսէ առեալ—*Մարդ, որ յուսով է հաստատեալ, նա է մարդ... 160բ:*

Պատնառ բանիցն Գրիգորի Աստուածաբանի, որ առէ. «ի պահու իմում կայից»—*Յեւ համբառնալոյ տեսան մերոյ... 163ա:*

Երանկոյն Յոնաննու Ոսկերեանի Մեկնութիւն Գործոցն—*Շնորհ խնամոցն առաւծոյ... 171ա:*

Պատնառ նոր կիրակէին և աւետարանացն կարդացման—*Ոմն չիմաստնացն առաջեալ է... 178ա:*

Պատնառ Բ զալքստեանն և ամբաշու հաճապարնին—*Սգիցին զօտիք ձեր պնդեալ... 180ա:*

Վասն համբարձմանն—*Ամենայն տօնք տեսան... 183ա:*

Վասն իշման հոգւոյն սրբոյ ի վերնաառնն յառաժեարն—*Բարի է աստուած և բարոյ ամենայնի... 194բ:*

Ի խորհուրդ տալպանակին—*Եւ արար Բերսէլիէլ զառապանակն յանձնատ քաջա... 199բ:*

Վասն վարդավառին—*Երեի արեղակն ի ծագելն իւրում... 205բ:*

Վասն վարդավառին—*Ուրախ լեր երիտասարդ ի մանկավիհան քում... 206ա:*

№ 2039

Տ Թ Ն Ա Պ Ա Տ Ն Ա Ռ Ռ

[Առաջին Դարի մարգարէին և Յակովբայ...]²⁶—*Եւ զգշացաւ տէր, զի թաշարեցոյց զՄատու... 5ա:*

Յովնաննու Ոսկերեանի և Արանասի և Պրոկիի, նեխառույ Կոնստանդինոպոլսի հայրապետի ի սուրբ նախաստ. պաագն Սակաճոռ առացեալ—*Զգալի արեղականս զերկնաս ծագելով... 13ա:*

Մասնաւոր ինչ ի զիս նշխարացն սրբոյն Սակաճոռի և որ է բնդ նմա, Դամազիէլ Օրէնագիրն, որ ի գործս առաքելոցն քարոս խրատեաց զնշխարն, և գնիկոյիմոսն, որիչ է, ի չքոյ և ի հոգւոյ ասաց զարձայութիւն բնդունել՝ նեխառուի ասացեալ—*Զի որպէ՛ս ի գործս առաքելոցն... 21ա:*

Յանանէ վարդապետէ ասացեալ ի խաչելութիւն Պետրոսի—*Իսկ Պետրոս երկրորդ Ագամ... 25ա:*

Ի յիշատակի Պետրոսի և Պօղոսի՝ ի Յովնաննու աւետարանի մեկնութենէ—*Առէ ցնոսա Յիսուս... 27բ:*

Յովնաննու Ոսկերեանի՝ Գործոց մեկնութենէ՝ Յաղագս Յակովբայ՝ եղբօ Յոնաննու—*Ընդ ժամանակս բնդ աշտոյիկ... 29բ:*

Պատնառ սուրբ աւետարանին Յովնաննու՝ ի Յովնաննէ Ոսկերեանէ—*Արք տրաւարին հանգիսիցն... 31ա:*

²⁶ Խորագիրք բերվում է քսա ձեռագրի սկզբում գրված ցանկի:

Մեկնուրին անասանին Յովնանու—*Դարձաւ Պետրոս և տեսանէր...* 33բ:

Զորից գլխաւորաց տօնիցս, որ են արոսի կարգեալ չորեկերսեան. Մաւգարէն Դավիթ և Յակովբոս անախաւն, Սուրբն Սաւիանոս և հաւատոյ ամուլի՝ Պետրոս և Պօղոս և Ռոստման որդիքն Յովնանէն և Յակովբոս—*Արդ՝ սրանչիյառես մարգարէն...* 34բ:

Ասոր վարդապետացն առացեալ՝ վասն յայտնութեան և ծննդեան տեսն և հաւատոյ հաստատութեան՝ բնդդն Եկարնակացն. վկայաբանութեամբ Տեսանկորս Յակովբայ և Կիւրդի Նուսապէմայ հայրապետին—*Յորժամ ք կամիցի շինուածս...* 37ա:

Յեկեղեցական պատմութենէ, զոր երկուրդեալ է Սարկապ վարդապետի—*Ի յարսիկնէն Քրիստոսի...* 39բ:

Սամուէլի և Պօղոսի և այլոց վարդապետաց՝ վերածութիւն բնբերցումաց զոց—*Արդ՝ բազումք ի վարդապետաց...* 41ա:

Իմացում և վասն խորհրդայ առեւ նշագալուցիս, որ սկիզբն է և արտաբոյ ուրեւայ քառն և ի քի պահոց զկարգ կանովնին ունի—*Աստուածարանն Գրիգորիոս...* 42բ:

Յաղագս ծննդեանն Քրիստոսի և ներս ի յայրին առ Մարովն—*Արդ մտանելով ի ներքս...* 43բ:

Իսկ ի կատարմանն Դանիէլի բնբերցումն, որ վասն Նարսիզոսեանոսայ յազատին Քաղդէացոյ—*Պատկեր կանգնեալ...* 48ա:

[Պատեալ աւուրց արաւշութեան]—*Ի յայտնութեան առաջի աւուրն. յառաջին աւուր արարչութեան...* (ձեռագրում յարաբանչյուր օրվան նվիրված է առանձին խորագիր)... 49ա:

Յաղագս Պետրոսի և Արիստղոմայ յիշատակի. և ի՞նչ վասն է՞ զկնի Աստուածայայտնութեան աւուրց գլխատակ Պետրոսի հայրապետի և Արիստղովմայ սաւկաւացի տօնէ եկեղեցի Քրիստոսի. և զկնի զմեծի Անուովնի և ապօ գրագատրին Թէոփրոսի—*Այսպէս ուսար յառանգութենէ...* 69ա:

Յաղագս Բառասեօրեայ զալստեան տեսն ի տաճարն—*Պարտ է գիտել...* 70ա:

Պատեալ առաջաւորի պահոցն—*Բազում պատմաւոր...* 75բ:

Յաղագս Բառասեօրեայ պահոցն—*Մերձեալ արքայութիւն...* 78ա:

Վասն Երայիսայրիցն բնբերցումի մեկնութենէն—*Ամենայազմ ս. նշանն...*

80ա:

[Խաբեւորդ աւուրցն աղուհացիցն]—*Ոմանք այսպէս առաջի՝...* (ձեռագրում յարաբանչյուր օրվան նվիրված է առանձին խորագիր)... 80բ:

Վասն յարութեան Վազարու ի շարաբու—*Ի վեցերորդ շարաբու...* 133բ:

Մեկնութիւն անասանի—*Եւ էր մերձ դարեղական...* 137բ:

Ի մեծի աւուր տօնի ողորմենից, որ կոչի օրնեալ օր և ի գարատ տեսն յերուսաղէմ—*Յեղանել նորա...* 138բ:

Աւմանենեաց տօնին—*Իսկ արմատենեաց աւուր...* 148ա:

[Խաբեւորդ Ասագ շարաբու աւուրցս]—*Իսկ Զատիկի շարաբու...* (ձեռագրում յարաբանչյուր օրվան նվիրված է առանձին խորագիր)... 149բ:

Առացեալ ի քաղումն տեսն—*Այր մի Յովսէփ, որ էր նախարար...* 190ա:

Թէոփիլոսի՝ աշակերտին Յովնանու՝ Վասն զերեզմանի տեսն—*Նոր երկինք այսօր...* 190բ:

Խորհուրդ մեծի շարաքին նրազարացի աուրն և տեսութիւն նորին—Արդ՝
դպրապիս տուրաւ... 193ր:

Ի յարութիւն Քրիստոսի և ի ս. պատէհն—Յակովբ նահապետն յարժամ...
199ր:

Իսկ մեծի աուր պատէհին յերօրդ ժամուն ժողովին ի սուր յարութիւն և
սկսանին ասել—Ահաւոր և սքանչելի... 200ա:

Ի խորհուրդ նոր կլորակէին—Նարեկատիր ասի... 202ա:

Վասն շարաքին և նորին խորհուրդն—Յիշխեջիբ դու, ասէ, զօրն... 205ր:

Հարցումն. զի՞նչ խորհուրդ է յիսուն օր պանն... Պատասխանի—Յորժամ
յաստաւծոյ... 207ր:

Յաղագս որ յետ յարութեան տօնեմք գլխում օր, զնոյն առանց պանոց և
ձանօր դնելոյ կտաւ լեմք նանգլեմ շար՝ տեստաւնչօհն—Յուցանէ մեզ դպար-
նահապին... 208ր:

Ի համբարձումն տեսն—Ամենայն տօնք աստաւծայինք... 209ա:

Պատկառ երկրորդ զպատանն տեսն—Զտօնս զայս տօնեհն... 215ր:

Վասն զպատանն սուրբ հոգւոյն—Առաջինս և զերջինս... 217ա:

Յաղագս նախանարցն—Նախահարք ասին... 222ա:

Յաղագս սուրբ մարգարէիցն—Քանզի պարք մարգարէիցն... 223ա:

Յաղագս Յովնանեայ Սկրաշի՝ Ամանիայի վարդապետի ասացնալ—Ի ձեռն
տակալ գիմաստս... 225ր:

Արդոյն Առնիանոսի Սիմեայ եպիսկոպոսի ասացնալ Վասն նախերգանի
աղօթիցն, որ կատարի ի գլշերի—Որպէս նեղեալ որ... 229ր:

Առնիանոսի Սիմեայ եպիսկոպոսի ասացնալ Յաղագս եկեղեցօհնեացն
կաւրդաց, թէ զինչ է խորհուրդն—Վէ՛մն անառչ և անկոպի... 230ա:

Խորին խորհուրդ և կաւրդատութիւն եկեղեցւոյ—Ուրախ լին եկեղեցիս...
231ա:

Առնիանոսի Սիմեայ եպիսկոպոսի և այլոց վարդապետաց ի խորհուրդ
Էլիկլեցոյ—Նաւ է եկեղեցիք... 236ա:

Յաղագս տեսն ի իսաչ նշանելոյն ի ժամուցն—Խորհուրդս այս մեծ... 244ա:

Յաղագս տապանակին—Եւ որքաք Բեռեյիկ... 245ր:

Վասն երից Լառանիւց նառակառնացս, զի ոչ զոյ մօտակերութիւն ի մէջ
Երեսունէից աղանայիցն ամասան և յիսունիաց և ի մեծի տեսն շարշարանաց
աուրս—Նարեկատիրս քարձրագոյն... 248ա:

Պատկառ վարդապետի տօնին—Վասն էր Յակովբոս... 249ր:

Մեկնութիւն Առակացն Սողոմոնի—Քաղում ինչ իրօք Մաղափմոն... 250ր:

Վասն սուրբ առաքելոցն Քրիստոսի—Սքանչացաւ տեսչն և ասէ... 256ա:

Ներդրեան գովեստ համօրէն գնդից սուրբ առաքելոցն երկոստասանիցն.
նախապատիւ պետացն զլիաւորաց—Անթիառամ սիրոյն ծաղիկք... 271ր:

Յաղագս Երանաստն և Երկու առաքելոցն—Համէք, որ յետ սպանանե-
լոյն... 275ա:

Վասն Երանաստն և Երկու սրբազան աշակերտացն Քրիստոսի—Իսկ յե-
թնասանիցն նաք... 277ր:

Վասն տեստաւնչացն²⁷—Ի նախնութիւն և յառաջին լինելութենէ... 282ր:
Մեկնութիւն խորանաց տեստաւնին—Առաջին խորանն շարս գեղօտն... 287ր:

²⁷ Բուն խորագիրն այդ է. ընդունեցիր ասորին լուսանցքամ կրկնվող խորագիրք, որովհետեւ քովանդակովքանք համապատասխանում է վերջինք:

Պաւարիայի հայոց կարողիկոսի և Մովսէսի Քերթալի ասացեալ ի փոխումն Աստուածաբան և պատկերի նորին—*Արարիչն արարածոց...* 288ր:

Վասն պատկերի Մրտնոյն—*Հրաւիրեալ լինէր Աստուածամայրն...* 293ր:

Ի Ղուկասու աւետարանէն ասացեալ—*Եւ ել հրաման չՅոսատոս կայսերէ...* 296ա:

Պատնաս «Ասուր աստուածին», որ հայր «խաչեցաւ» ասեն և հերձուածաւէն՝ ոչ. «Ասուր աստուած, ասուր և հօր, ասուր և անմահ, որ խաչեցաւ»—*Արարատ-ցաթիւնս այս...* 301ա:

Պատնաս արքայ խաչին—*Առնեալն բարեկամի և սիրելոյ...* 305ր:

Ի ասուր խաչն փրկչական—*Եւ ձգեաց Մովսէս զգաւաղանն...* 310ա:

Վանական վարդապետի ասացեալ Յաղագս Տարույնոյն—*Առ ուծով իմաստնացեալն Սաղաւմոն...* 311ր:

Մեկնութիւն Առաքացն, որ վասն Տգրիկն—*Տգրիկն երեք դասերը էին...* 314ր:

№ 4139

ՏՅՆԱԳԱՏՏԱՌ

[Ղաւն Պարի և Յակոբայ]—*Սկիզբն տօնից և հոգևոր արտաբանաց...*

1ա:

Այլոյն Աստիպանոսի նախավկայի—*Աստուածադարձ շուր տօնիս...* 7ր:

Յևարոսի և Պօղոսի—*Յաստուածարար արանչեկեացն բազմք են...* 13ր:

Յովնաննու և Յակոբայի—*Աստուածահրամանս պատուէր տնէր Իսրայէլ՝ զսկիւրն տօնին...* 18ա:

Յաղագս յայնաներեան հրազարտցին—*Ըստ արարչապարծ նորոյ արարչութեանս...* 23ա:

«Քրիստոս ծնեալ» նախն պատնաս—*Աստուածաշաշանաթեան խորհուրդ...* 30ա:

Նախերգան յաղագս խորանաց աւետարանին Մարէոսի—*Մատենաք աստուածադիմք...* 40ա:

Պատնաս և քերականիս շրից անասանացն, քէ ուղէս գրեցան և յարեան մանանալն և քէ արալն ի օրինօք յաստիւնան խորհուրդ Խոջայ Երկնէ և գար—*Յարնէլս, տաի, անկէլ զդրախտն...* 45ր:

Ներսիսի կարողիկոսի ժողովեալ Մեկնութիւն աւետարանին Մարէոսի ի խնդրոյ նորուն եզրօր 'Իրիզարի' ասաչին վերադիտողի հայոց—*Սիրոյ զարբութիւն զերաղանց է...* 51ա:

Պատնաս արքայն Յովաննու Կարապետին—*Բազմադիմի են ձանադարձ իմաստաթեանն...* 62ր:

Յիշատակ Պետրոսի հայրապետի Աղեմանդոս և Արիստղոմի—*Եթէ զինչ պատնասի այսք երեք տօնք...* 73ա:

Պատնաս աստաւորաց—*Յարմիք են բանք վասն այսք պահոց...* 74ր:

Խորհուրդ անանքնդասաչի—*Ի փեսարտարի տմաս, որ օր ԴԺ...* 76ա:

Յաղա[գս] յար[տոյ] Պօղոսի, Ասմուէլի, Դիւզոսի Վասն ազունացից—*Խորհուրդք եկեղեցւոյ նման են գանձի...* 81ր:

Պատնաս Երէզոսի կիրակէին—*Արդ՝ զոր ինչ ընթերցմունք են այսք ասուր...* 89ա:

Պաանաւ երեսդ կիրակէի—Սրանշէկահաշք եւ խորհուրդք միաշարաթու ազահացիցն... 89ր:

Պաանաւ շորհոդ կիրակէին—Սրանշէկահաշ Համեմատութեամբ կապեալ... 91ա:

Տեսութիւն անտաւանացն. Տեսութիւն Մազարէին ետեալ. 91բ:

Տեսութիւն առաքելոյ, Տեսութիւն նաշոյ անտաւանին. 92ա:

Պաանաւ հինգերորդ կիրակէին—Ահաւոր եւ մեծ է խորհրդոյն այս պարտիւն... 92բ:

Կարգ ի խորհրդածութիւն վեցերորդ կիրակէին—Մեծագոր արարչական հրաշագործութիւնքն... 94ա:

Յազագս ուրաքի եւ չորեքշաբաթի—Բովանդակ իսկ քառասներգացս ուրաքի եւ չորեքշաբաթի... 96ա:

Կանոն առաջին ուրաքում—Կերպարան բնկերցւածիս ցուցանէ... 98ա:

Յազագս Բ—որդ շաբաթու, ալլե՛ւ՝ ձե կանոնի—Այսր շաբաթու կանոն ի սուրբ Յարութիւն կատարի... 100ա:

Կանոն երեսդ շաբաթին աւուրն—Եւ նստաւ կինն եւ սնուց զորդին իւր... 101ա:

Կանոն աւուրն չորհոդ շաբաթի—Այս կանոն ի Սիոն կատարի... 101բ:

Կանոն հինգշաբաթին աւուրն—Եւ այս կանոն ի Յարութեան կատարի... 102բ:

Կանոն ուրաքում—Եւ սոյն ես աւուր կանոն ի Սիոն կատարի... 103ա:

Կանոն երեսդ շաբաթուն չորեքշաբաթին—Եւ այս կանոն ի Սիոն... 104բ:

Կանոն երեսդ ուրաքին—Աստանաւ զգոշացուցանէ զապաշխարողսն... 105բ:

Կանոն չորհոդ չորեքշաբաթին—Արդ՝ Երթեալ ժողովեացեա զձերակոյտ... 107ա:

Կանոն չորհոդ ուրաքին—Եւ եղև յետ եւ տընչեան եւ եւ զիշերոյ... 108ա:

Կանոն հինգերորդ չորեքշաբաթուն—Եւ առաւ առնու Մովսէս յառաւածոյ... 109բ:

Կանոն հինգերորդ ուրաքին—Ի ժամանակին յաշնմիկ տեղ ցիս տէր... 110ա:

Կանոն վեցերորդ չորեքշաբաթին—Եւ տեղ տէր ցՄովսէս... 111բ:

Կանոն վեցերորդ ուրաքին—Քանզի երկիրն, յոր մասնեկաց... 112բ:

Կանոն վեցերորդ դարուն—Գիտելի է եւ այս, զի մեծն Արքաճաճ ի ձերութեան... 114ա:

Կարգ եւ խորհուրդ յարութեանն Ղազարու—Այս առն, զոր կատարէ Լկեղեցի ի շաբաթու... 116ա:

«Էջ ոմն հիւանդ Ղազար»—Բազումք ի մարդկանէ յարժամ տեսանեն... 119ա:

Խորհուրդ յաւանակաւ զալքստեանն տեաւն յեռուալէմ—Զսուրբ արժատեկեացս օր, զոր եւ օրհնեալ տեսնեցին... 130բ:

Ի բանն որ ասէ. «Եւ զան յեթիւալ», անտաւան ըսա Մաւկոսի—Զմեծաորանչ եւ զսիեղերաճազ ծագումն իմանալի... 134ա:

Կանոն մեծի Երկուշաբաթին—Այսր շաբաթու պահք մեծի պատերին... 145բ:

Ի սկիզբն Արաածոց մեկնութեան, զոր արաւեալ է արոյ՝ վարդապետաց—*Սկիզբն իմանալոյ ի մեզ վրան լինելութեան... 147ր:*

Ի բանն, որ ասէ. «Եւ ասաց աստուած արաւցում մարդ ըստ պատկերի»—*Բնութիւն է այս տնկեալ յայգոյ՝ յոյժ բաղձանօր... 154ա:*

Կանօն մեծի ամուր երեւաբարի—*Ըստ կարգի տաշնայն... 160ր:*

Կանօն մեծի շտեմաբարի—*Երեւցու աստուած Արարեալու... 162ր:*

Ի բանն Պօղոսի, որ ասէ. «Բրիստաւ գնեաց զմեզ յանիծից օրինացն».—*Ասէ աստուածային բանն... 164ա:*

Յայտարարութիւն խաւերոյ մեծի եփնգաբարին—*Աշխիկ ամուր սահմանեալս կանօն... 166ա:*

[Պատմատ առ կարեւորացիս բարոյն Պօղոսի]—*Արդ այս թուղթ երբորոյ է ըստ կարգի... 168ա:*

Տեառն եփրեմի ասացեալ լրան խաւերոյաւօ—*Չարթթունք ոչ ազատեալսն... 173ր:*

Կանօն մեծի ուրարի շաշաւանացն տեառն—*Ձկնի մեծի երեւոյն հնոյն... 175ա:*

Յեաւ[յ]եա[յ] ի խորհուրդ մեծի ուրարին, զոր արաւեալ է արոյ և գերաբաշ վարդապետին տեառն կամբօնոյ—*Աստուածային խորհրդոցն հաղարտեալսն... 178ա:*

Թէ զինչ խորհուրդ յաշանէ նազալուցին ասալին սողմոսն և կամ զինչ ետկման երկրորդ սողմոսն, և կամ զինչ Բժ բնութեցումն, և զիարդ օրինակաւ ասալստորի պանոցն և բառանուրդացն զխաւերեալ է իբր սկսմամբ և կատարում—*Ձի որդէս գգալի տրարածք... 192ր:*

[Յազազս] յարութեան տեառն—*Արդ յարութեան խորհուրդ մեծապետիւ է և հրաշարի... 197ա:*

Վասն կիւրակէի, որ է միաշարար—*Արդ ասացուք զմիաշարարին... 199ա:*

Արոյ վարդապետին Դեբգորի՝ Ի սուրբ գատիկ և ի կենաբեւ յարութիւն տեառն, միաբանութեամբ անասանչացն բանից և բացայայտումն կանանցն եղաբերից—*Այսօր յարեալ Քրիստոս ի մեռելոց և բարոյց բնդ իւր... 200ա:*

Վասն յիմնեւորդ ամուր յարութեան—*Առաջին յիմնեւորդի ազուհացից պահոցն... 216ա:*

Մեկնութիւն արոյ տեաւաւանին Յովաննու «յիսկզբանէ [էր] բանն»—*Ի սկզբանէ էր բանն... 217ր:*

Յազազս նաւակառեացն՝ եւ[ր] [է] ինին, զոր արաւեալ է արոյ Դեբգորին Աստուածարանի—*Ի կատարման աստուածայնոյ տնօրէնութեան... 223ա:*

Ի ետկութիւն—*Յարմամ դաշք Դեբգոր յԱփեհն... 227ր:*

Պատմատ «ի պանու ինում կացից»—*Երանելի սուրբ հայրապետն... 228ր:*

Յազազս է ամուրն աւաշարեան, զոր արաւեալ է սուր վարդապետին Վարդանայ—*Անդրանիկ օրս միաշարարիւ... 235ա:*

Պատմատ տօնի աշխարհամատարանն, երէ վասն է՞ր յայսմ ամուր կատարի, ասդ ինչ ի Դաշքայ յաւերած յառաջնացն բանս—*Ի շինելն Կոստանդիանոսի Մեծի զերուսաղէմի եկեղեցիսն... 240ր:*

* Բնագրում՝ յոյգոյ:

Յաղագս վերացման տեսան, ի Դուկայ ակտարանէն—*Եւ մինչդեռ տակաւ ինչ հաստատային...* 244ր:

Յայլ ցոյց վկայութիւնք յաղագս վերացմանն տեսան և ամպաշու հապարհին—*Ամսօրականն որ ասէ...* 249ր:

[Յաղագս] Համբարձման տեսան—*Յամենայն տօնս տէրունիս...* 249ր:

Յաղագս Երկրորդ զարտեան և ամպաշու հապարհին—*Եղիցին դօտիւ ձեր պնդեալ...* 252ր:

Ի սուրբ և ի հրաշափառ իշոյ(մն) հագույն սրբոյ յերշանիկ դասս առաինյոցն—*Բարի է աստուած և բարոյ ամենայնի արարիչ...* 254ր:

Յաղագս հագույն զալքսեան փոքր ինչ պատեալ—*Յառաջին ժամանակս ի միջինս և ի վերջինս միեկուն է խնամք...* 258ր:

Խորհուրդ հիմնարկութեան Եկեղեցոյ—*Փողոզէ աստուածալիին բահանալապետն ի տեղին...* 265ա:

Կանոն հաւակառեաց օրհնութեան Եկեղեցոյ—*Մտանեն Երեկոյ(լ)ին ի հըսկումն...* 266ր:

Յաղագս հաւակառեաց Եկեղեցոյ, որ զկնի Պենտակոստէին Ին Տէկ ամսոյ, զոր Հայտաւանեաց տօնէ Եկեղեցի. ի Դարբայ շարագրեալ զառեղս իմաստնոց—*Ի բողմաց դանդախից կարծեաց...* 270ա:

Յաղագս խորհրդեան Եկեղեցոյ—*Բարեբանեցէք դաստուած յեկեղեցիս...* 273ա:

Յաղագս տապանակին խորհուրդ—*Եւ արար Քեսէիքէլ դատապան...* 280ր:

Յաղագս տօնի վարդապետին—*Երեկոյի արեգակն ի ծագելն խրում...* 285ր:

Այլ պատեալ—*Արդ՝ զիրք սուրբք ասեն...* 292ր:

Յաղագս տօնի վարդապետին—*Ուղեգնացք ի հանապարհս շատ ինչ տեսանեն...* 294ա:

Յաղագս Շողակարին՝ սուղ ինչ պատեալ բանից—*Անդրդեկի հիմն հաստատութեան...* 300ր:

Ի ննջումն աստուածամօրն—*Ի գերեզանց լուսոյն պայծառացան...* 305ր:

Եւ յամենան վեցերորդի առաինցա Դարբիէլ հրեշտակ աստուծոյ ի հաղափ մի զալիւնացոց, որում անուն էր Նազարէթ] առ կոյս խօսեցեալ ան—*Իմիս վեցերորդ զՅիսակ Կոչէ...* 312ր:

Յաղագս Եկեղեցոյ, յԱռակացն Սողոմոնի—*Աստուծային իմաստութեամբ...* 317ր:

Եւ Ելեալ Յիսուսի ի կողմանա Փիլիպեա Սեաւեան—*Պարտ և արժան է իմանալ...* 323ր:

Ի բանն, որ ասէ. «Այլ Քրիստոս Եկեալ Բանանալապետ» վարդապետի արքայ վարդապետի արարեալ—*Ի գերեզանց լուսոյն պայծառացան արարածք...* 327ր:

Յաղագս տօնի սրբոյ խաչին և նորին հաւակառեաց, որ ի Դժ-իւ կապուի սկսեմքերի ամսոյ, ի փասս աստուծոյ—*Ի ժամանակս Մեծին Կոստանդիանոսի...* 334ա:

Ի տօնի սրբոյ և վառար խաչին Քրիստոսի. ի բանն Դարբի, որ ասէ. «Թրհեալ ես աստուածագաւոր և Քրիստոսապաւակ փայտ»—*Ամենայն բարեկամի և սիրելոյ...* 342ր:

Ի բանն աւետարանին նովնաննու սիրելոյ և աւետարանչի—*Եւ նորա առեալ տանէին զնա... 350ր:*

Յաղագս որ «զսուրբ աւանածն» երգեն յեկեղեցիս Հայաստանեացս «խաչեցաւ» անկով—*Վասն որդւոյն աստուծոյ սրբապետութեան... 355ա:*

Տէր զուր քո լուս և երկեա—*Ձարդ զեղեցիութեան երկնից... 361ր:*

Սուրբ վարդապետին Վարդանայ առաւել ի բանս տեսն. «Հայր մեռ, որ յերկինս»—*Ի տես եղանակաց, զոր արար աստուած... 367ա:*

Կիրակոսի սուրբ վարդապետի առաւել ի սաղմոսն ՃԹ, որ տալ. «Ասաց ալե ցոյե իմ, նիսա բնդ աշմէ իմմէ մինչև եղից»—*Կանոյս և ամենիմաստ զխաչութեամբ իրով աստուած... 372ա:*

Ի Յայտնութեանցն Յոնանու, Մեկեարիսն Անդրէի և Աւէրսուսայ եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկեցոյ Վասն խոսվորեան եկեղեցոյ, յոր ի սկզբբանէ և որ ի ձևն Նեոխն, զոր լաւելեալ սուրբ վարդապետն Վարդան—*Եւ բացաւ ասնարն աստուծոյ, որ յերկինս... 373ր:*

Նախերգանս սոյն ասացուածոյ Վարդանայ վարդապետին ասացեալ—*Գլուխ պատուիրանացն աստուծոյ... 386ա:*

Նորին վարդապետի առաւել ի Կորնքոսցոց առաջին րդրոյն, որ տալ. «Գոհանամ զաստուծոյ վասն ամենեցուն ձեր: Առաւել լնգաւ խօսիմ, այլ ի մէջ եկեղեցոյ կամիմ բանս և մտաւ խօսել, զի գալլս խառնիցեմ, Բան զբազում բանս լեզուա խօսել—*Արարչագործն աստուած հոգին ճշմարտութեան... 387ա:*

Յառաջին րդրոյն Խեսագունիկեցոց, «Ոչ կամիմ, եղբայր, երէ տգեալ իցել վասն ննջեցկոցն, զի մի՛ տրամիցիմ, որպէս և այլն, որոց ոչ զայ յոյս»—*Գլուխ քրիստոնէութեան... 395ա:*

Գերգործի սեանչեացործի՝ (հարցականն բնագրային է, մերս չէ—Փ. Ա.) բան—*Ող սնտի ասէր, խախտումեծար, զատղաղեղեր... 409ա:*

Պատմատ Հոռոմայեցոց րդրոյն Պօղոսի առաւելոյն—*Բազումք հաւատարին ի Քրիստոս... 411ա:*

Այլ պատմատ առաւելական րդրոցս—*Յաղագս թղթոց առաքելոյն աշտպէս իմանալի է... 412ա:*

Պետրոսյ մեծի գիտեալանի Կազն կաշեցելոյ՝ Յաղագս շարակարգութեան ԳԹ րդրոցն Պօղոսի—*Արդ՝ թուղթն հոռոմայեցոց... 412ր:*

Այլ օրինակ խորհրդածութեան րդրոցս նոյն Պետրոսյ ասացեալ—*Այլ թէ վասն էր հոռոմայեցաց թուղթն շատաշաղսն եղեալ է... 414ա:*

Այլ համեմատութիւն զուգամասն րդրոցդ, նոյն Պետրոսյ ասացեալ—*Են և այլ իմն զնայր թղթացդ... 415ա:*

Ի Կորնքոսցոց առաջին րդրոյն—*Ապայ է, թէ Քրիստոս քարոզի... 420ա:*

Այլ զի ուցիս, թէ վասն այնո ժամանակի խառն—*Յորժամ տալէ զթաղաւորութիւն աստուծոյ և հօր... 425ր:*

Պատմատ րդրին, որ Առ յերաւեցիսն—*Ի սկզբան թղթոյս աշտրիկ ծուփ և ինքի... 429ա:*

Ի Փիլիպեցոց րդրոյն—*Ձայս խորհեցի իրաքանչիւր սր... 435ա:*

Ի բանն, որ տալ. «ունել ունէր, և առաջինն՝ յերաւեցոց»—*Բազմաց ի յերայեցոցն... 439ա:*

Ներաւեցոց րդրոյն—*Այսուհետեւ ունիմք համարձակութիւն... 446ա:*

Ի Կարենացոց առաջին քրքոյն—նախ վասն հշմարիտ բարոյութեան...

448ր:

Ի Հոռմաշիցոց քրքոյն—Ինչ աշտակս թուի... 452ա:

Վասն սուր ստաբէլոցն—Մարգարէն սքանչացաւ և առէ... 460ա:

Վասն սուր մարգարէիցն—Քրիստոս ասաց՝ ամենայն մարգարէք... 462ա:

Պատմաւ մաւթլոսուց—Յորժամ լուսաւորին հարք հոգեւորք... 464ա:

Յաղագս նախանաւոցն—Նախահարք ասին Արշահաճ... 467ա:

Յոնանու աւետեան եղաքերիցն—Յետ աշտրիկ, չեա տնցիցն... 468ա:

Տոնապատճառների և Ճաղընտիրների համեմատութիւնից պարզվում է, որ մի շարք հեղինակներ, երբեմն իրենց միեմույն երկերով տեղ են դառնում ինչպէս Տոնապատճառներում, այնպէս էլ Ճաղընտիրներում: Դրանց մեջ կան նաև անհայտ հեղինակների սրտը երկեր, որոնք վերաբերում են միեմույն հարցերին: XII դ. վերջերից սկսած Ճաղընտիր և Տոնապատճառի միջև տարբերութիւնները ավելի են խորանում: Տոնապատճառը ակտում է տառալի ինքնամփոփ մնալ, հետեւել սրտակի սեղմ նպատակի՝ հիմնականում տոների առիթների ու նշանակութեան և սրտը կրօնական զբոսի «պատճառների» բացահայտմանը: Ընդգրկված նյութերը հազվադեպ են շեղվում աշտ նպատակից: Մինչդեռ Ճաղընտիրները, կաշկանդված շինելով նկեղեցական աշտ կամ այն սեւտուն նպատակով, ընկալում են իրենց մեջ բազմապիսի նյութեր (բազմածրներ պատմիչներից, տեսիլքների, վարքարանայան զբոսների, ներքայնի և այլ հրաշալագատում գրվածների), որոնք Տոնապատճառների մեջ մօտաք դարձել չէին կարող:

Տոնապատճառն ընդհանրապէս տեսական բնույթի ու նշանակութեան աշխատութեան է և, բայց երևույթին, չի սնեցել առօրեա կիրառութեան: Այն ավելի շատ օգտագործվել է վանական դպրոցներում ուսուցանական նպատակներով:

Նրա մեջ եւ հետաքրքիր ու շահեկան շատ նյութեր կան, որոնք բաժարար հիմք են առնում մեր օրերի պատմարանին, գրականագիտին, լեզվաբանին, ազգագրագիտին և, մանավանդ, բանասերին: Այն, իրբն ժողովածու մեղ հասած ձեռագրերում, մանավանդ հնագույնների մեջ, տարբեր տեսքով ու ծաղալով է ներկայանում: Այն խոսում է այն մասին, որ դրա կազմութեան և խմբադրման գործում, զոնե մինչև X—XII դդ. ումեղ, հեղինակավոր ձեռքի միջամտութեան չի եղել: Իսկ կասկածից դուրս է, որ մինչև այդ դարերը այդ ժողովածուն արդէն ստեղծվել էր, սակայն ե՞րբ:

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 1007 Տոնապատճառը, ընդօրինակված XI—XII դդ. ընթացքում, բաժանաւորաւ տարբերվում է ավելի ուշ գրված Տոնապատճառներից, ունի հիշատակարան, որտեղ, իմիջիպէս, գրված է. «Եւ մերս (իմա՝ հայկական Տոնապատճառը) բերաւ աշխարհի սրբոյն Ռբատակիսէ, բերաւ չեաոյ կարգեալն ի Կիրգէ: Արդ՝ դստցաւ բանքս տոնալ սրբոյ հայրապետին մերս Զարարիաչի և այլ սրբոց վարդապետաց, լուսաւորեցին զամենայն հաւատացեալս ի Քրիստոս և ցոյցին մեղ գծոնս և պատճառ նոցա...»²⁸:

Ինչպէս տեսնում ենք, Տոնապատճառն ավանդաբար կազմված է ամենից առաջ Արիստակէս կաթողիկոսի (IV դ.) անվան հետ: Մեղ հավանական չի թվում, որ նա որեւէ առնչութեան ունի Տոնապատճառի կազմութեանը, բայց այն ավանդութիւնը խոսում է Տոնապատճառի հնութեան մասին: Հիշատակարանի արվ-

²⁸ Մատենադարան. ձեռ. № 1007, էջ 466ր:

դասակարգի (XI դ.) հաստատու վաստակելի վերաբերությունը. «Ձառարկող սուրբ զբոսը, — գրել է նա, — որ բովանդակեալ ունի լինքեան պարզհարգութեանց տեղաբանեաց, զոր սրբոց հարցն մերոց սղեշահ աշխատութեամբ բացայայտեցաւ ի սրբայն Գրիգորիոսէ եւ Յովհաննէսի խմատաւարիս եւ Սամուէլի վարդապետի. շաքարեղեցաւ ի քաթախիս...»⁴⁰:

Կարծում ենք, որ վերահիշյալ փաստերից կարելի է ստույգ հետեցնել, թէ Սամվել Կամբջաձորեցին մաս աւ բաժին ունի ն՝ Հայամավորքի, ն՝ Տոնապատճառի կազմութեան սկզբնական աշխատանքներում:

Գծվար է ճշտել, թէ հասկապես ինչպիսին է եղել նրա կատարած գործը, ինչ ծավալ, նշութերի ինչպիսի բնութաբնույթն ու տեսք են ունեցել նրա կազմած ժողովածուները: Այն, բոա երևալիքն, հունակունի նմանութեամբ կազմված մի ժողովածու է եղել, զույգ եւ մեզ հասած հաշմավորքներից այն մեկի նման. որն քառ Մ. Ավգերյանի ո՛չ Տեր Բարսեղի, ո՛չ էլ Կիրակոսի ու Սերենցի խմբագրածների տեղ է⁴¹: Թերեւ այն «Ատումագիր»-ի կամ «Հուռմագիր»-ի նրման է եղել, կամ էլ զրանց մի տարբերակն է հանգիստացել ու զրանց հանապարհով վեր է աճել ու նույնացել Հայամավորքին: Իսկ նրա Տոնապատճառը մեր կարծիքով, ունեցել է մատավորապես N N 2021, 2049, 3795 ձեռագրերի տեսքը. այսպես ենք կարծում, որովհետեւ այս խմբի Տոնապատճառները ընդհանուր առմամբ նման են իրար եւ զրանց համար Սամվել Կամբջաձորեցոյ հետո ալլ հնգինակ չի մատնանշվում կամ ենթադրվում: Ուստի, N 2021 ձեռագրի առաջին էջի վրա իրավացիարեն է գրվել.

ՁՏօնապատճառ գիրքս գովելի:

Աբարեալ է Կամբջաձորոյ

Սուրբ հօրն Սամուէլի⁴²:

Սամվել Կամբջաձորեցոյ հետո սրպես Տոնապատճառ ժողովածուի խմբագիր հիշվում է Հովհաննէս Գանձակեցին (XIII դ.)⁴³: Այս կապակցութեամբ եղած ավելանքը քիչ են եւ առաջծա թույլ չեն տալիս հանգամանորեն խոսել նրա կատարած աշխատանքի բնույթի ու արդյունքի մասին:

Ղ. Ալիշանը վերաբերւում է մի հիշատակարանի, որտեղ աւելած է, թէ «Կիրակոս վարդապետ ի թուականին հայոց ՋԹ (1253—1254) աշխատեալ յաւելի ի նախակտրդեալ Տօնապատճառս՝ ճառս համառօտ հարիւր եւ երկուստան»⁴⁴: Պետք է տեսլ, սակայն, որ այս ավելի շուտ կարող է վերաբերել Հայամավորքին (ինչպես եւ զիտեղ է բազմավաստակ բանասերը), որովհետեւ մեզ հայտնի եւ ոչ մի Տոնապատճառ 112 նշութ իսկ չունի, ուր մնաց՝ ալգքան ճառ⁴⁵:

Տօնապատճառի կազմութեանը այնուհետեւ արեւելում է Վարդան վարդապետի անունը: «Տօնապատճառ, զոր արարեալ է Վարդան վարդապետի» —

⁴⁰ Գրիգորիոս Արշարունեաց Թորեպիսեպոսի Մեկնութիւն ընթերցածոց, Վենետիկ, 1964, ներածութիւն, էջ 27:

⁴¹ Մ. Ավգերյան, Նշվ. աշխ. ԺԱ, ներածութիւն, էջ ԿԳ:

⁴² Մատենադարան, ձեռ. N 2021, էջ 1ա:

⁴³ Մ. Ավգերյան, Նշվ. աշխ. ԺԱ, ներածութիւն, էջ ՂԳ:

⁴⁴ Ղ. Ալիշան, Հայապատմութեամբ, էջ 107:

⁴⁵ Անգ. էջ 107:

վկայում են մեկ հասած որոշ ձևադրեր⁴⁶։ Մատենադարանի № 2041 ձևադրի տարբին լուսանցքներից մեկում այս կապակցությամբ կա հետևյալ կողմնակի. բայց ուշագրավ վկայությունը. «Յայամ աեղաջ սուրբ և գերամարտը վարդապետն Վարդան՝ յօրինող և զանազանող այսմ մարդաբնության մեծ յայս և համարձակաթին է եղեալ նեղուցելոց և յուսահատեցելոց սրանշելի օրինակաւ. հեզին սուրբ փառատրեացէ զնա և զասեսցէ ընդ սրբոց աստուածաբանիցն...»⁴⁷։ Իսկ 1267 թվականին Հաղբատում ընդօրինակված՝ Մատենադարանի № 4139 ձևադրում պահպանված մի շատ ուշագրավ հիշատակարանից տեղեկանում ենք. որ Տոնապատճառը կազմել է այն Վարդան վարդապետը, որը միաժամանակ նշանավոր անձնավորություն է եղել, ունեցել է մանկավարժական և դրական լայն գործունեություն և հեղինակել է «Մեկնաթիւն Սաղմոսաց Գաթիկ»-ն Ի դեպ, այս ձևադիրը նրա կազմած Տոնապատճառն է հենց, և հիշատակարանը գրվել է նույն Վարդանի աշակերտ Տիրացու գրչի կողմից։ Ահա այդ հիշատակարանը. «Ի մերումս բացափաշխալ ժամանակի յամենեցունց սկիս արեգակնածաղ փայլմամբ նշողիս լուստուրե[ա]լ բառ բացման աշաց և ախանջաց ներքին մարդուն՝ արանց, միանգամայն և կանանցն, մեծաց և փոքունց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց և ամենայն չափու հասակի, նաև ռաբա[ցելոց] եւ։ Եւ այսպէս երկար ժամանակ ի ծերութիւն հասն[ա]լ և [ան]պալման բարի քաղաքավարութեամբ կեցեալ բառ կամացն աստուծոյ ի զար[գ] եկեղեցւ[ոյ] և ի պարժանս սուղափառ հաստացելոց, փոխեցաւ ի հանգիստն արգարաց, ի հիշատակ նորա օրհնութեամբ եզիցի առաջի աստուծոյ։

Վասնորոջ հոգ տարեալ սա յոյժ եկեղեցւոյ նորին մանկանց վերածննդոց ի Քրիստոս և բազում ինչ քան թիւրեալ ի սուրբ զիրս՝ յուզղեաց ի մեկնաց սրբոց, նաև զՍաղմոսն գլխովին՝ զերկարութիւն յալլ և յալլ մեկնւոց ի մի վայր ժողովել կարճ և համառօտ բանիւ, սեփականել զիրահաս ընթերցողաց։ Որպէս և զայս մեծ հոգեօր բուրաստանս ամենալիր ծաղկոցացս՝ Պատճառս տառնից աշխատեալաց և հաւարմունք սուրբ բանասիրաց... որով և ես թ[ի] յամենայնի տնորմանս և անպիտանս, որ Տիրացու անուանեցա ի նորին աշակերտացն, որ և ի սա աշխատեցալ և բառ կարի իմում շանացս զաշխատեալն Տոնից պատճառն, որ ի սա գծադրեցար... հաշկաւոր սուրբ ուխտիս ի յառաւորած[ակառօ]ց]... Հաղբատ, թուին Հալոց ԶԺԶ [1267]... տէրունական սուրբ և աստուածընկալ նշանիս... և այլ սրբոցս, յաթոտկալութեանս աէր Յովհաննիսի մեծի հոհաորի և սուրբ վերադիրադի...»⁴⁸։

Սույն հիշատակարանի մասին հարկ ենք համարում քիչ ավելի մանրամասն խոսել այն պատճառով, որ դրա հետ կապվում են հատկապես Վարդան Արեւելցու վերադրելու կենսագրական ու մատենագիտական մի քանի շատ կարեւոր խնդիրներ և որ դրա շուրջ բանասիրության մեջ արդեն զույացած է որոշ շփոթի։

Արդ, ո՞վ է այս հայտնի Վարդան վարդապետը։ Մեր կարծիքով, աշխտել հիշատակված Վարդանը կարող էր միայն Արեւելցին լինել։ Սույն հիշատակա-

46 Մատենադարան, ձև. № 2043, էջ 30ու նույնը՝ երեսուղեմ, Ս. Հակոբյանց Մատենադարան, ձև. № 373, էջ 11ր, տե՛ս ն. Պ ո ղ ա ր յ ա ն, Մայր ցուցակ ձևադրաց սրբոց Հակոբյանց, Բ, Երեսուղեմ, 1967, էջ 394։

47 Մատենադարան, ձև. № 2041, էջ 327ր։

48 Մատենադարան, ձև. № 4139, էջ 438ա—438բ։ Հմմտ. Լ. Խ ա չ ի կ յ ա ն, Ցաղագր Տարեմասն ի Վանսիւն վարդապետ ասացեալ, Սաղարան, «Քրտական նյութերի ժողովածու», Է, Երևան, 1944, էջ 155—156։

րանի վկայությունը, նշված Վարդանը «տրեպակնածազ փաշլմամբ» լուսավորում էր «ի մերումս րացափաշլեալ ժամանակի», այսինքն XIII դ. 69-ական թվականներին: Այդ տարիներին Վարդան Հաղբատեցու գոյության մասին խոսք չի եղել չի կարող: Հայտնի է նաև, որ Այգեկցի և Բարձրբերդցի Վարդանները երբեք եղել են Հաղբատում: Հետևաբար, հավանական է, որ խոսքը նրանց վերաբերի: Զեառույրի դրիչ ու հիշատակարանի հեղինակ Տիրացուն վկայում է, որ ինքը քնդամենը մեկ տարի առաջ, 1266 թ. դեռ աշակերտ էր այդ նույն Վարդանի մոտ, խոր Վիրապում: Այսպիսով, նա չէր կարող հաղբատեցի Վարդանի աշակերտը լինել, որը մահացել է դեռևս 1191—1194 թվականներին, ինչպես ցույց է տվել Ն. Ակինյանը¹⁹: Վերջապես, գարծյալ այդ հիշատակարանի վկայությունը, խոսքը վերաբերում է այն Վարդանին, որը հանդիսանում է «մեկնութիւն Սաղմոսաց Դավթի» երկի հեղինակը և Տօնապատճառ ժողովածուի կազմողը:

Ինչպես կատեններ ստարե, հիշյալ մեկնությունը, անտարակույս, պատկանում է Արեւելցու դրին, իսկ Տօնապատճառը վերակազմող հեղինակի խնդրեր թեև ուսումնասիրության չի առնվում առ այսօր, սակայն իրավամբ կարգվում է այն Վարդանի հետ²⁰:

«Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դավթի» աշխատության Վարդան Արեւելցու զբոլիս պատկանելու վերաբերյալ մեր կարծիքին ի հաստատություն կարող են բերել հետևյալ չրացուցիչ փաստերը: Վարդան Արեւելցու «Ի ՃԱ. սաղմոսն» ճառի և վերահիշյալ «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դավթի»-ի մեջ համապատասխան սաղմոսի (ՃԱ) վերաբերյալ արված մեկնարանական տողերի միջև կան որոշակի քնդհանրություններ և համանման ձևակերպված նույնական մտքեր: Այսպես,

¹⁹ Ն. Ակինյան, Մատենադարանի հատկատվություններ, Ա, Վրեհնա, 1922, էջ 72—73:

²⁰ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը այս տրիվիալ գրում է. «Այսպեղ հիշված Վարդանն էլ պատմիչը չէ, իհարկե, որովհետև 1267 թվականին արդեն վախճանված էր, իսկ պատմիչը վախճանվել է 1271 թ.,...»: Նա միաժամանակ գտնում է, որ այս հիշատակարանում երկու Վարդաններ (Մանասնի առաջնորդ և Արեւելցի) չգոթված են, քանի որ, քան նրա բացատրության, հիշատակարանում «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դավթի»-ն իբր թե վերագրված է Մանասնի առաջնորդ Վարդանին: Այս ենթադրությունը ինքնին հնարքերի է, բայց մեր կարծիքով, ասանազն երկրայելի: Հիշատակարանում նշված Վարդանն, ինչպես ինքն էլ է ասում, Վարդան Այգեկցին լինել չէր կարող, չէր կարող լինել նաև Վարդան Հաղբատեցին, որովհետև նրա ամենատաշ 1195 թվականին մահացած լինելը ասույց է (Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ. Ա., էջ 72—73): Քստի, մեում է մասնել, որ նա կամ իրապես Վարդան Արեւելցին է, կամ էլ մի այրիչ Վարդան, որը, սակայն, նույնպես պետք է մեծ փաստակի, մանրամարտական զործունեության և համբավի տեր եղած լինի, ինչպես հայտնված է նշված հիշատակարանում: Այսպիսի մի Վարդանի մասին գիտես ոչ մի տեղ պաշտելի խոսք չի եղել: Կ. Տեր-Մկրտչյանը վկայակոչում է երկու փաստ իբրև հաստատություն այն բանի, որ Լուս ժողովին մասնակցող Վարդանը Հաղբատեցին չէր կարող լինել, ինչպես վկայում է Ն. Ակինյանը (անդ, էջ 72), այլ այն Վարդանը, որը դեռ 1211 թվականին եղել է առաջնորդ Մանասնի: Բայց Կ. Տեր-Մկրտչյանի այս պատկերացումն ընտել չի բխում, որ այդ Վարդանը՝ ճանց այն Վարդանն է, որի մասին խոսվում է վերագրյալ հիշատակարանում: Զի որ առաջնորդ լինելը դեռ ասացուցիչ չէ այն բանի, որ նա հայտնի մատենագիր է եղել և ունեցել է աշակերտներ: Ինչպես այսօր ոչ մի վկայություն մեզ չի հասել, որ առաջնորդ Վարդանը եղել է նաև աշակերտի: Մինչդեռ հիշատակարանում պարզ ստված է, որ այնտեղ նշված Վարդանը արդյունաշատ և անվանի մտածակագիր է (Կնիք հատուտ... էջմիածին, 1914, Եկրածություն, էջ CXII—CXV): Այս մասին մանրամասն տե՛ս մեր «Վ. Արեւելցու գրական-գեղարվեստական երկերը» պահպանողիսն աշխատությունը, էջ 329—332, անախդ):

Սաղմոսաց մեկնութիւն...

Մօտ հոգէ ի գիշերի՝ կատարած
կենաց, դի շուք գիւրաշարժ է և
յերեկոյնին բնաւ պակտակ, որպէս
խոտ ցամաքեալ, որ դձեռս հնձու-
ղին կաշէ ի հնձել, և մարդ ծերա-
ցեալ՝ դմահ...»⁵¹։

Ճառ ի ՃԱ. Սաղմոսն

...Որպէս ի մտանել տրեռն ընդ
ամբողջ բոլոր աշխարհս սառեր
լինի ևս առաւել ի մօտ Արեւա-
կանն... ցամաքեալ խոտ դձեռս
հնձողացն յառաջ կաշէ, որպէս
հասակ մարմնոյն ծերացեալ՝
դմահ...»⁵²։

«Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դասի»-ի մեջ կա քաղվածք Հովհաննէս Վանա-
կանի երկից. «Վանական վարդապետի ասացեալ, խնդրել պարտ է, թէ յի՞նչ
միտս առեմ ի յիշատակի մեռելաց, առնն, թէ ի վերայ գերեզմանին Ազատաւ
ստաց Դասի պէտք Սաղմոս...»⁵³։ Զեռարարական մանրակրկիտ համեմատու-
թյուններէր կարգվում է, որ Հովհաննէս Վանականի երկերից ամենից ասաջ
օգտվել են նրա անմիջական աշակերտները և, հատկապէս, Վարդան Արեւելցին։
Նրա գրեթէ յուրաքանչյուր փոքր ու մեծ աշխատութեան մեջ Հովհաննէս Վա-
նականը հիշատակված է իբրեւ օգտագործված աղբյուրի կամ մտքի հեղինակ։
«Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դասի»-ի դեպքում էլ նույն որոշակի փաստն է նը-
կատվում։

Հայտնի է նաեւ, որ Վարդան Արեւելցին Հովհաննէս Ռսկերեքանին սիրում
է կաշել «Ռսկերեքան»⁵⁴։ Հիշյալ Մեկնութեան մեջ ևս ասված է, «Ռսկերեքան
Յովհանն»⁵⁵։ Այս էլ, մեր կարծիքով, օմանդակ մի փաստ է, որը նույնպէս մեզ
տանում է դեպի Վարդան Արեւելցին։

Սաղմոսաց մեկնութեան առաջարկում կարգում ենք հետեւյալը. «Որպէս
և մեզ ետուն հրաման կանուխ և անաղան ի ձեռն խնդրել զկանուխն անուանա-
կիր միոյ տեսան՝ պատեն արհեսական տէր Յովհաննէս, նստեալն լաթոս Սուրբ
ուխտին։ Հաղթատալ յերեանի աշխարհի՝ հարկեցուցիչ և վճիռ հրաման տալ»⁵⁶։

51 Վ ա ռ դ ա ն վ ա ռ դ ա պ ե տ ի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դասի»,... Ամսաթիւն, 1797, էջ 331։

52 Գառնեազարան, ձեռ. № 4139, էջ 403ա—403բ։

53 Վ ա ռ դ ա ն վ ա ռ դ ա պ ե տ ի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դասի», էջ 419։

54 Գառնեազարան, ձեռ. № 750, էջ 1ա։

55 Վ ա ռ դ ա ն վ ա ռ դ ա պ ե տ ի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դասի», էջ 421։

56 Անշ, էջ 3։ Ինչպէս հայտնի է, Հաղթատում XIII դ. պաշտօնավարել են Հովհաննէս անու-
նով մի քանի առաջնորդներ, որոնց անձնավորութեանն ու ժամանակագրութեանը մտ օրոք
լրիվ չի վերականգնված նույնիսկ նրանց վերալեռոյ ամենավերջին և ամենամոտոցական աշխա-
տութեաներում (տե՛ս Գ. Ղաֆազարյանի, Հ. Ռսկյանի նշված աշխատութիւնները)։ Ըստ
Մ. Չամչանի, հիշյալ պատմիկատուն Բաղրատունի Հովհաննէսն է (Մ. Չ ա մ չ ա ն, Պատմութիւն
հայոց, Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 240—241)։ Սույն կարծիքին է նաեւ Հովհաննէս Ղրիմեցին, (տե՛ս
նրա Պատմութիւն Փռակաւոր Վանից Հաղթատալ սուրբ Նշանին, Վիեննա, 1966, էջ 58, 107)։
Անտաղանական չէ սա, եթէ անգամ ոչ թէ 1251, այլ, համաձայն Հ. Աճառյանի, 1242 թվականին
մահացած լինի նա (տե՛ս Հ. Աճ ա ո չ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, էջ 537)։ Սա-
կայն կա նաեւ մի այլ ուշադրաւ հանդամանք։ Հաղթատի վիժաղէր արձանագրութեաները (տե՛ս
Գ. Ղ ա ֆ ա ղ ա ռ յ ա ն, Հաղթատ, էջ 281, Հ. Ռ ս կ յ ա ն, Նշվ. աշխ. էջ 223—224), ինչպէս նաեւ
գրավոր աղբյուրները (տե՛ս Հ ո վ հ ա ն ն է ս ո Ղ թ ի մ ե ց ի, Նշվ. աշխ. էջ 106—107) վկայում են,
որ մինչ Հովհաննէս Գոգչանի Հաղթատի առաջնորդ լինելը Համազասպն ու Հովհաննէսը
պարբերաբար հաջորդում են միմյանց 1240—1257 թվականների ընթացքում։ Այդ Հովհան-
նէսը, ամենայն հավանականութեամբ, վերոհիշյալ Բաղրատունին է՝ վերադառնալ առաջ-
նորդ քնարված։ Հայտնի է, որ սույն Համազասպ առաջնորդը Վարդան Արեւելցուն պատվիրել
է գրել մի քանի ներքոյ՝ նվիրված Դրնգոր (Լուսավորչին, նրա ռթոններին, Հովհան Թանգուն)։

նկատելի և կարեւոր փաստ է, որ Հովհաննէս Վանականը իր աշակերաններին անմիջական ցուցում է տված եղել հատուկ զբաղվել Հայամավուրբների, Տոնապատճառների, բերեա նաև մշտա ժողովածուների վերակազմութեան ու խմբագրման աշխատանքներով: Դրանցից տեր-Իսրայէլի և Կ. Գանձակեցու⁶³ կատարած աշխատանքներն այդ քննադատումը՝ արդեն հայանի են (նրանց են վերագրվում Հայամավուրբի երկու իրարից անկախ խմբագրութեաններ)⁶⁴: Հովանական է, որ Տոնապատճառի վերախմբագրումն ու վերակազմութեանը հանձնարարված է եղել Վարդան Արեւելցուն:

Այս բոլորից, կարծում ենք, խնդրա առարկա ժողովածուների վերաբերյալ եղած շփոթութեան մեջ կարելի է տվելի հստակութեան մտցնել, ավելի պարզ պատկերացում ստեղծել զրանց և, հատկապես, Տոնապատճառի մասին և ատուցապես հետեցնել, որ № 4139 ձեռագրի հիշատակարանի Վարդանը՝ ինքը Վարդան Արեւելցին է: Ուստի, կասկածից դուրս է նաև, թէ նա է, որ վերախմբագրել ու վերակազմել է Տոնապատճառ ժողովածուն, փոխել է նրա նախնական կառուցվածքը (հմտ. № 4139 ձեռագիրը № 2021, 2039 ձեռագրերի հետ), նոր նյութեր տվեացրել և իր հեղինակած հատերը զետեղել նրա մէջ (տես 4139 ձեռագրի թթ 235 ա, 327բ, 367ա, 386ա, 387ա):

П. П. АНТАПЯН

СБОРНИК «ТОНАПАТЧАР»

В армянском рукописном наследии сохранился ряд специфических церковно-обрядовых сборников, которые являются интересными памятниками армянской средневековой литературы.

Статья посвящена исследованию одного из этих сборников—«Тонапатчара» (сборник теоретических объяснений о церковных праздниках).

В статье освещены некоторые особенности «Тонапатчара», его связи с аналогичными памятниками, затронут вопрос о времени составления и предполагаемых авторах данного сборника.

«Тонапатчар» сохранился в трех основных редакциях. В статье они представлены соответствующими списками материалов (заголовков и первая строка), взятых из рукописей №№ 2201, 2039 и 4139.

Подробный филологический анализ приводит автора к выводу, что последний редактор сборника, Вардан, не кто иной как известный писатель и историк XIII века Вардан Ареветли.

⁶³ Ի զեւոյ, հակառակ որոշ հեղինակավոր աշխատութեաններում տրված երակազմութեաններին, Հայամավուրբի Կիրակոս Գանձակեցու կողմից խմբագրված լինելը, մեր կարծիքով, դեռևս վերահաստատվել պարզված չէ: Այլ տարբով անդրադառնալով ներ այս խնդրին:

⁶⁴ «Յաւանագիր», Կ. Պոլիս, 1834, Զանաշտրան, էջ 1—2: Մ. Ավդեբյան, Եղվ. աշիւ, Ներածութիւն, էջ 24—29: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ յ. Ա. Մեղիւ-Յանեանի, Երեւան, 1961, Առաջտրան, էջ ԲԵ—ԲԶ, ԻԲ:

P. P. ANTABIAN

„TONAPATCHAR“

L'héritage manuscrit arménien comprend quelques recueils rituels spécifiques, qui sont d'intéressants monuments de la littérature arménienne médiévale.

L'article est consacré à l'un de ces recueils, au „Tonapatchar„ (recueil d'explications théoriques au sujet des fêtes religieuses).

L'auteur examine certaines particularités du „Tonapatchar„, son rapport aux recueils analogues, ainsi que les questions relatives à l'époque de la rédaction et aux auteurs supposés du recueil.

Le „Tonapatchar“ a eu trois principales rédactions. Dans l'article elles sont représentées par des listes de matériaux (en-tête et première ligne) puisées aux manuscrits №№ 2201, 2039 et 4139.

Une analyse philologique détaillée amène l'auteur à conclure que le dernier rédacteur du recueil, Vardan, n'est autre que Vardan Areveltsi, célèbre écrivain et historiographe du XIIIe siècle.

